

18. Там само. – С. 388.

19. Там само. – С. 492–497.

Довжук І.В.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Перше місце у структурі української промисловості пореформеного періоду посіло цукроваріння. Частка його у всеросійському виробництві цукру в 1890–1891 рр. досягла 85%. Цукрова промисловість України стала головним постачальником цукру для всієї Російської імперії.

Мета статті – проаналізувати ті процеси, що відбулися в цукровій промисловості підросійської України, зокрема показати її розміщення, звернути увагу на створення профільних синдикатів, визначити значущість даної галузі для національного й загальноімперського ринків.

Цією проблемою займалися в тій чи іншій мірі такі науковці, як В. Теплицький, М. Слабченко, В. Голобуцький, К. Воблий, М. Толпигін та ін.

Слід зазначити, що технічна перебудова цукроварень завершилася наприкінці 1870-х років підвищенням концентрації виробництва, скороченням тривалості щорічних сезонів цукроваріння, поліпшенням використання сировини. Прискорилися темпи зростання обсягів цукробурякового виробництва і продуктивності праці [1].

Про розміщення в Наддніпрянській Україні цукрової промисловості й рівень виробництва цукру свідчать такі дані. Так, з виробництва цукру перше місце в другій половині ХІХ ст. займала Київська губернія. Тут зосередилася найбільша кількість заводів (у 1865 р. їх було 72, а в 1895 р. – 65), де працювало понад 40% робітників усіх цукрових підприємств України (у 1895 р. на цукрових заводах Київщини працювало 27,2 тис. чол.). У Київській губернії вироблялась основна маса цукру України (у 1865 р. вироблено цукру на 116669, 3 тис. руб., а в 1895 р. – на 49355,1 тис. руб.). Друге місце з виробництва цукру посідала Подільська губернія (у 1865 р. 35 підприємств виробили продукцію на суму 788,5 тис. руб., а в 1895 р. 44 підприємства – на суму 17121,6 тис. руб.). Далі йде Харківська (у 1865 р. 23 підприємства дали продукцію на суму 1664,1 тис. руб., а в 1895 р. – на 34381,2 тис. руб.), потім Чернігівська (у 1865 р. 37 цукрових заводів виробили продукцію на 1063 тис. руб., а в 1895 р. 5 заводів – на 13427,2 тис. руб.), Волинська (у 1866 р. 6 підприємств виробили продукцію на суму 1550,7 тис. руб., а в 1895 р. 13 підприємств – на 9162 тис. руб.). На Херсонщині й Катеринославщині знаходилось по одному цукровому заводу з обсягом продукції в 1895 р. на 1800 тис. руб. У

Полтавській губернії у 60-х роках працювало 8 заводів з обсягом продукції на суму 248,9 тис. руб., а в 90-ті роки тільки два з обсягом виробництва на суму 886,7 тис. руб. Харківська губернія хоча й поступалася кількістю заводів Полтавській, але в 1890-ті роки перевищила її за виробництвом цукру.

Якщо загальна кількість цукрових заводів в українських губерніях на кінець XIX ст. скоротилась (у 1865 р. їх нараховувалося 181, а в 1895 р. – 153), то виробництво цукру збільшилось. Так, у 1865 р. було вироблено цукру на 16987,6 тис. руб., а в 1895 р. – на 126134 тис. руб. Число зайнятих робітників у цукровій промисловості підросійської України в 1875 р. становило 63 тис., а в 1895 р. – 64,6 тис. чол. [2].

Підкреслимо, що з розвитком цукрової промисловості в пореформений період зростав і акциз на цукор, котрий давав високі прибутки скарбниці. З 1872 по 1881 рік акцизний збір з одного пуда цукру становив 32 коп., у 1881–1884 рр. – 50 коп., у 1884–1887 рр. – 65 коп., у 1887–1890 рр. – 85 коп., у 1890–1893 рр. – 1 руб., а з 1894 р. – 1,75 руб. [3]. Про прибуток скарбниці від акцизу на цукор свідчать такі цифри: у 1885 р. у скарбницю надійшло 15859,2 тис. руб., у 1892 р. – 27709,5 тис. руб., а в 1893 р. сума акцизу становила 32698,6 тис. руб. [4].

Цукрова промисловість у середині 80-х років зазнала нової економічної кризи. Зростання виробництва цукру зі збереженням високих цін на нього, низька купівельна спроможність населення і утворення великих надлишків продукції призвели до кризи. Так, у Київській, Волинській і Подільській губерніях у 1885/86 рр. було вироблено цукру 16639 тис. пуд., а залишилося непроданим із цієї кількості до 1 лютого 1886 р. 3662,3 тис. пуд. [5].

З подальшим поглибленням кризи ціни на цукор почали знижуватись. Якщо в Києві в 1883/84 р. пуд цукру коштував 5,92 руб., то в 1884/85 р. уже 5,33 руб. [6]. Почалася гостра боротьба за ринки збуту всередині Російської імперії. Але обмеженість внутрішнього ринку змусила цукрозаводчиків звернутися до уряду з проханням допомогти у вивезенні цукру за кордон на пільгових умовах з тим, щоб зберегти всередині країни відповідний рівень цін і зменшити витрати, маючи на увазі низькі ціни на цукор за кордоном. Імперський уряд дав згоду на експорт цукру за вигідними цінами з виплатою премії за кожний вивезений пуд, звільняючи його від акцизу. І це в той час, коли Україна й імперія в цілому перебували в складному економічному становищі. Загальний обсяг вивезеного з країни цукру становив: у 1885 р. – 4,2 млн пуд., у 1885 р. – 5,6 млн пуд., а в 1891 – понад 7 млн пуд. [7].

Зазначимо, що 1891 р. був неврожайний, у багатьох районах України і Росії панував голод. І за такої ситуації експорт цукру в такій кількості цілком визначено характеризував політику Російської імперії стосовно підвладних їй народів.

З метою недопущення падіння цін на цукор на внутрішньому ринку був скликаний з'їзд цукропромисловців, що відбувся 28 квітня 1887 р. у Києві. На з'їзді був створений синдикат, який об'єднав 186 цукрових підприємств, а в 1893 р. – уже

203, або 92% усіх заводів імперії. Синдикат прийняв рішення вивозити за кордон 25% загального обсягу виробництва цукру.

У Києві 5 листопада 1890 р. був створений синдикат виробників рафінаду. У Російській імперії рафінадних заводів у 1893 р. нараховувалося всього 17. З них в Україні – 9 із загальним виробництвом рафінаду в 10685,9 тис. пуд. [8]. На відміну від синдикату цукропромисловців, які виробляли цукор-пісок, даний синдикат своїм завданням вбачав не вивезення надлишків цукру за кордон, а скорочення обсягів виробництва рафінаду і доведення їх до рівня 1889–1890 рр. Отже, синдикат виробників цукру-рафінаду домагався монопольних цін не шляхом експорту, а обмеженням виробництва.

Через посилення конкуренції і падіння цін на цукор законом від 20 листопада 1895 р. було введено державне регулювання обсягу виробництва цукру, необхідного для задоволення потреб внутрішнього ринку. Установлювався також обсяг виробництва для кожного цукрового підприємства. Понаднормативна продукція підлягала додатковому оподаткуванню.

Вищеназвані урядові заходи негайно викликали підвищення цін на цукор, незважаючи на зниження його собівартості внаслідок удосконалення техніки й технології цукрового виробництва. Наприклад, якщо в 1887–1895 рр. середньорічна ціна одного пуда цукру становила 4, 28 руб., то в 1889–1900 рр. – 4,5 руб. [9]. Необхідно також ураховувати, що названі тут ціни виставлялися виробником, без спекулятивних надбавок.

У той час, як цукрозаводчики забезпечували надходження в Західну Європу високоякісного українського цукру, деякі європейські країни (передусім Німеччина) імпортувала в Україну різні дешеві сурогати. Так, у 1900 р. київською міською лабораторією із 141 досліджуваної проби різних видів імпортних підслащених продуктів і напоїв сахарин був виявлений у 34 пробах, що становить 24% всієї кількості досліджуваних проб. З 57 проб імпортних вин, узятих на аналіз, сахарин був виявлений у 10, або 17,5%. Найбільшу кількість сахарину було виявлено в прохолодних напоях – 50% [10].

Отже, споживчий ринок України заповнявся різноманітними імпортними продуктами зі шкідливими інгредієнтами, у той час як скарбниця і великі підприємства отримували надприбуток від експорту українського цукру.

Наддніпрянина в останній чверті XIX ст. за середньою продуктивністю цукрових підприємств посідала перше місце в Європі. Так, якщо один завод в Україні виробляв 16034,2 тис. фунтів цукру за рік, то в Австро-Угорщині – 11556,5 тис. фунтів, у Росії – 9281 тис. ф., у Польщі – 8883,8 тис. ф., у Німеччині – 8739,3 тис., у Бельгії – 6536,4 тис. і у Франції – 4478 тис. ф. [11]. І хоча в українських губерніях знаходилося лише 62% всіх цукрових підприємств імперії, 68,4% робітників, зайнятих у цій галузі й 75,8% посівів цукрових буряків, вони виробляли в 7 разів більше, ніж Росія разом з Польщею. У 1890/91 р. Україна

виробила 20,7 млн. пуд. цукру (85% загальноімперського), а в 1898/99 р. – 23,9 млн. пуд. [12].

У 1890-х роках у Наддніпрянській Україні йде інтенсивний процес створення акціонерних товариств з виробництва цукру. Так, за цей період були засновані товариства: Соколівського цукробурякового й рафінадного заводу в Подільській губернії; Старо-Животківського цукробурякового заводу в Таращанському повіті Київської губернії; Янушпільського цукробурякового й рафінадного заводу у Волинській губернії; Яблунівського і Ярмолинецького цукробурякових заводів у Київській губернії; цукробурякового й рафінадного заводу „Яготинське” у Полтавській губернії та ін. [13]. На початку ХХ ст. підросійська Україна за кількістю вироблюваного цукру посідала друге місце серед розвинених країн світу [14].

Як бачимо, Україна мала великі можливості для розвитку виробництва цукру. Ми також не можемо недооцінювати значимість даної галузі як одного з найважливіших ринків праці для українських селян. Крім того, слід мати на увазі й той факт, що промислове вирощування буряків зробило необхідним розрив з консервативною і відсталою трипільною системою, значно збільшило обсяг праці на кожній ділянці землі й відповідно прибуток від неї, сприяло очищенню полів від бур'янів, підвищенню родючості й, нарешті, воно створювало кормову базу для розвитку продуктивного скотарства. Ці обставини роблять очевидним той факт, що українські інтереси потребували найширшого розвитку можливостей і особливих умов. Але підхід імперського уряду до цього питання був зовсім іншим.

Коли ідея централізації цукрової промисловості у російських губерніях зазнала поразки через неперевершені природні умови в Україні, і коли стало зрозумілим, що в цій галузі пріоритет має бути відданий Україні, царська Росія зробила цукрову промисловість джерелом свого збагачення і поставила її на службу своїм інтересам. Передусім, Російська імперія занесла цукор, продукт загального споживання, до категорії товарів, які підлягали акцизним зборам [15]. У 1896–1900 рр. акцизний збір складав 50% і більше середньорічної продажної вартості цукру. Така ситуація мала далекосяжні економічні наслідки: висока ціна на цукор значно звужувала внутрішній споживчий ринок, і в цьому сенсі цукор штучно став предметом експорту. Уряд був зацікавлений у цьому, бажаючи мати сприятливий зовнішній торговельний баланс. У досліджуваний час підросійська Україна залишалась на другому місці з виробництва цукру й на останньому в його споживанні. Якщо середньорічне споживання цукру на душу населення в Україні в 1887 р. було 7,5 фунта, то в Англії за вказаний рік – 81,2, у Франції – 27,8, Німеччині – 22,7, Іспанії – 9, Австрії – 13,5, Італії – 8,8 [16].

Зазначимо, що акцизний збір не був фінальним актом підкорення української цукрової промисловості інтересам імперії. Митна політика також поширювала свій вплив на створення сприятливих умов для виробництва цукру в Петербурзі й

Москві, хоча ці райони не мали відповідних для цього природних ресурсів. Москва отримувала необхідну сировину (напіврафінований цукор) головним чином з України, особливо після будівництва Курсько-Київської залізниці, котра з'єднала Москву з районами Наддніпрянщини, що займалися масовим виробництвом цукру. Промисловість Петербурга базувалася на колоніальній цукровій тростині, яка поставлялася в основному з Англії. Така ситуація визначала позицію уряду стосовно податку на імпортовану сировину.

Українська цукрова промисловість потерпала від того, що митна політика імперії сприяла інтересам російських цукрових заводів, утруднюючи шлях українському цукру на північ і ставлячи Україну в незручне становище щодо експорту продукції.

Таким чином, у пореформений період Наддніпрянська Україна, незважаючи на негативну до неї економічну політику імперського уряду, посідає провідне місце серед західноєвропейських виробників цукру.

Дана проблематика має подальші перспективи дослідження, зокрема в плані синдикування цукрової галузі, цінової політики тощо.

Л і т е р а т у р а :

1. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 574. – Оп.2. – Спр.1313. – Арк. 4–22, 129–155, 175–250; Ф.1284. – Оп. 69. – Спр. 361. – Арк. 32; Толпыгин М.А. Сахарная промышленность от основания ее до настоящего времени. – К., 1894. – С. 5.
2. Несторенко О.О. Развитие промышленности на Украине. – Ч. 2. – К., 1962. – С. 115.
3. Толпыгин М.А. Назв. праця. – С. 10.
4. Несторенко О.О. Назв. праця. – С. 122.
5. РДІА. – Ф. 574. – Оп. 3. – Спр. 1599. – Арк. 37.
6. Там само. – Арк. 69.
7. Несторенко О.О. Назв. праця. – С. 125.
8. Фабрично-заводская промышленность и торговля в России. – СПб., 1896. – С. 185.
9. Вестник сахарной промышленности. – 1901. – № 12. – С. 494.
10. Вестник сахарной промышленности. – 1901. – № 26. – С. 1094.
11. Kononenko K. Ukraine and Russia: A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654–1917). – Milwaukee, WI, 1958. – P. 125.
12. Український історичний журнал. – 1966. – № 10. – С. 34.
13. Див.: РДІА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Спр. 4467, 4086, 4223, 3872, 4336.
14. Kononenko K. Ukraine and Russia: A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654–1917). – Milwaukee, WI, 1958. – P. 125.
15. Див.: Толпыгин М.А. Назв. праця. – С. 10.
16. Цехановский М.Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800–1904). – К., 1904. – С. 22, 68.